

GORAN JAKOVLJEVIĆ

UDK: 72.032.77(497.5 Daruvar)“652”

Izvorni znanstveni članak / Original Scientific Paper

Rukopis prihvaćen za tisak: 16. 1. 2019.

DOI: <https://dx.doi.org/10.21857/mnlqgc01oy>

Rimski Daruvar u svjetlu najnovijih arheoloških istraživanja

Sažetak

Razvoj i raster rimskog naselja s jaškim supstratom na vrlo važnom strateškom položaju današnjeg grada Daruvara, koje je doseglo municipalni status, zbog nedostatka sustavnih arheoloških istraživanja uopće nije poznat, iako temeljem slučajnih reprezentativnih nalaza možemo smatrati da su postojale tri glavne njegove cjeline: civilno naselje na padinama Starog Slavika, balneološki dio s hramom na prostoru današnjeg Julijevog parka te forum na mjestu današnjeg središnjeg trga. Sustavna arheološka iskopavanja Gradskog muzeja Bjelovar na području oko židovskog groblja na Starom Slaviku po prvi puta su registrirali ostatke rimske arhitekture u vidu objekta vjerojatno vojne namjene te ostatke perimetralnog zida, koji je okruživao cijelo naselje. Ustanovljene su najmanje tri građevinske faze, a provedene su i određene geološke analize na nepokretnim i pokretnim nalazima kako bi se utvrdila njihova starost i porijeklo sirovine za gradnju.

Ključne riječi: Aquae Balissae, Jasi, rimska arhitektura, Stari Slavik.

Područje današnjeg grada Daruvara u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji, ujedno i područje zapadnog Papuka, kontinuirano je bilo pogodno i zanimljivo za naseljavanje još od prapovijesti. Iako je riječ o reljefno kompaktnom brdovitom dijelu zapadne Slavonije, taj je reljef omogućio izgradnju dobrih komunikacija sjeverne Podravske nizine s Požeškom dolinom kao i južnom Posavinom, a nije zanemariva

ni činjenica da svojim grebenima i vrhovima od istočne Tromede (713 m) iznad Kutjeva preko glavnog vrha Papuka (953 m) sve do zapadnog Petrovog vrha (615 m) kraj Daruvara štiti kotlinu od sjevernih vjetrova, pa to čini na južnim padinama klimu blažom nego u samoj Požeškoj kotlini.

Najstarije civilizacijsko „eksploatiranje“ prostora o kojem ovdje govorimo svakako je razdoblje starčevačke kulture (cca 6000.–5500. g. pr. Kr.), odnosno vrijeme ranog neolitika, reprezentativno dokumentirano istraživanjem naselja Pepelana kod Virovitice (Minichreiter, 1992., str. 17-20). Što se pak tiče užeg područja Daruvara, najveća je koncentracija neolitičkih i eneolitičkih naselja uz rijeku Toplicu, na obje njezine obale, a od njih svakako treba spomenuti lokalitet Kucište u Gornjem Daruvaru na dominantnom položaju iznad rijeke (Jakovljević, 2012., str. 47, br. 139) te zemlju Res Drauške u Ljudevit Selu kao zanimljivog naselja korenovske kulture (5300.–4700. g. pr. Kr.; Ibid., 48-49, br. 146). Civilizacijski kontinuitet ovog prostora možemo pratiti i registriranim nalazima žara na zemlji Bogumila Benaka u Ljudevit Selu 1955. g. (Ibid., 2012, 48, br. 145), dok su u istom selu pretpostavljena naselja tog razdoblja registrirana nalazom brončanodobne keramike na lokalitetu Duga grana (Ibid., 2012., str. 48, br. 144).

Zapadni Papuk te šire područje Daruvara svakako je bilo vrlo značajno i početkom srednjeg vijeka (a i kasnije), budući zaposjedanjem Dioklecijanove Panonije Savije od strane Istočnih Gota 453., Gepida 473. te konačnom propašću Zapadnog Rimskog Carstva 476. g. za Bizant na ovim prostorima postaje neodrživa vojna i gospodarsko-politička situacija. Justinijanova rekonkvista dovodi do 20-godišnjeg rata (535.–555.) u kojem propada istočnogotska država, a naša područja pripadaju Bizantu. Za to je doba karakterističan vrlo zanimljiv horizont profanog graditeljstva u vidu *kastruma* raspoređenih uzduž istočnog Jadrana kao obrani sigurnog plovnog puta, koji je alternativa ugroženom kopnenom prometovanju. Sjeverni pandan tom maritimnom limesu – zbog svojih zemljopisnih karakteristika – moguće je tražiti jedino na području Papuka (sjeverno i južno od njega su vojno nepodesne dravska i savska dolina), s novootkrivenim velikim arheološkim zonama sela Donji i Gornji Borki te Zaile na njegovom zapadnom dijelu.

Povijesnu poveznicu među prapovijesnim i kasnoantičkim razdobljem predstavlja svakako vrijeme rimske dominacije ovim krajevima, kada je današnji Daruvar doživio svoj procvat te bio važno političko i ino središte ovog dijela Carstva.

Daruvar (mađ. Ždralov grad) svoju svekoliku važnost ponajprije duguje ljekovitim geotermalnim izvorima (na području sjeverne i zapadne Hrvatske registrirano ih je 25; Kovačić – Perica, 1998) s nadaleko poznatim balneo-rehabilitacijskim svojstvima. Njihovu važnost prvi su spoznali Jasi, narod koji – pored Sereta, Serapila, Lato-bika i Tauriska – spominju još Plinije (Plinius I. st., 147) i Ptolomej (Ptolomaeus), a

koji se teritorijalno rasprostirao od Sutle na zapadu, uz rijeku Dravu do Virovitice i Požeške kotline na istoku. O teritorijalnom razmještaju Jasa pisali su i naši recentni povjesničari, od Andrije Blaškovića (Blašković, 1794., str. 5, 14, 25) i Janosa Csaplovicsa (Csaplovics, 1819., str. 59-61) do Antuna Pavića (Pavić, 1852., str. 340-341), no prvi, koji je rekao da *Aquae Balissae* treba tražiti na području Daruvara bio je Ivan Kukuljević (Kukuljević, 1873., str. 92, 102). Kasniji autori to područje ipak nisu preciznije odredili (Póczy, 1980., str. 241, 242, 262; Wilkes, 1992., str. 81, 217.–218, 257), iako je dobru podlogu za to dao naš prvi konzervator Gjuro Szabo (Szabo, 1934).

Izdvajanje Jasa ispod „pokroviteljstva“ saveza keltskih Tauriska i latenizacija, te kasnija romanizacija njihovog teritorija trajala je otprilike od cca 250. g. pr. Kr. do kraja 1. st. pos. Kr. i protekla je relativno mirno budući se Jasi ne spominju eksplicitno u velikim ustancima panonskih plemena iz 16.–12. g. pr. Kr. i 6.–9. g. Njihova uloga u kasnijim povijesnim zbivanjima nije baš potpuno jasna (postoji čak pretpostavka da su imali, zbog svog života uz Dravu i vjerojatne umješnosti gradnje brodova, aktivnu ulogu kao rimski saveznici – *socii* – prigodom Oktavijanovog osvajanja Siscije 35. g. pr. Kr.), ali je – temeljem zabilježbe u Antoninovom itineraru (Pinder – Parthey, 1860., str. 365) njihovo naselje smješteno na područje današnjeg Daruvara pod nazivom *Aquae Balissae* (napominjem da imena „Aquis Balissis“ i „Aguas Balizas“, koji se spominju u putopisnim navodima, nisu varijante imena grada, nego padežni oblici u lokativu, odnosno akuzativu). To ime potvrđeno je i epigrafskim nalazom (CIL VI, 3297), a samo naselje (panonsko-keltski *opidum*, pored kojeg je podignut pretpostavljeni rimski vojni logor; Schejbal, 2004., str. 106) vjerojatno se nalazilo na dominantnom strateškom položaju Starog Slavika iznad rijeke Toplice.

Povezivanje naroda Jasa s rimskim naseljem na području Daruvara (zajednica je bilo rasprostranjeno i na području današnjih Varaždinskih Toplica, čiji je rimski naziv *Aquae Iassae*) počinje epigrafskim nalazom s natpisom *Divo Commodo Res Publica Iasorum* nađenom u blizini geotermalnih izvora (CIL III, no. 4000), čijim su se interpretacijama bavili autori od F. W. Taubea (Taube, 1777., str. 37-45) do K. Póczyja (Póczy, 1980., str. 242). Natpis je vrlo bitan jer on, pored imena Jasa, u sebi sadrži pojam *Res Publica*, koji se pak veže uz određeni vid samouprave, koju su Rimljani dodjeljivali svojim saveznicima. Jaškom naselju taj je prestižni municipalni status dodijelio 124. g. car Hadrijan (Mócsy, 1962., str. 137-139, 143; Alföldy, 1964), a on je označavao nekoliko temeljnih stvari: organizacijski status tzv. drugog reda gradova (prvi su kolonije), vlastita samouprava, građani (stanovnici već postojećeg nerimskog naselja) nemaju rimsko državljanstvo i dužnost plaćanja poreza i vršenja vojne službe te nemaju prava sudjelovanja u javnom političkom životu (građani ne mogu birati niti biti birani). Naravno da takav status nije došao samo slijedom savezništva

Jasa i Rimljana već je ukazivao i na razvijenu ekonomsku osnovu te znatno naseljavanje „pravih“ rimskih građana, a o njemu je nešto više pisao B. Schejbal (Schejbal, 2003), proširujući temu razmatranjima o duhovnom životu Jasa (Schejbal, 2003 a).

No, što je s konkretnim arheološkim tragovima, koji bi govorili o karakteru tog rimskog naselja nastalog na jaškom supstratu i poznatog pod nazivom Aquae Bali-ssae (jaški idiom, koji bi se mogao prevesti kao *Vrlo jaka sveta vrela*; lingvistička analiza plemenskog i mjesnog imena npr. kod Mayer 1935., str. 73-75; Schejbal, 2003 a). U arhivu Arheološkog muzeja u Zagrebu mogu se naći raznovrsni dokumenti vezani za tu problematiku, koja se sastoji od osobne korespodencije pojedinaca s tadašnjim upravama Muzeja i tadašnjeg Hrvatskog arheološkog društva, službene muzejske dokumentacije u vidu putnih naloga djelatnicima za posjet Daruvaru i njihova izvješća te nekoliko kopija izvađenih iz stručne literature ili hemerotečnih članaka (daruvarski *dossier* nema klasificiranu građu) iz kojih se može vidjeti da se za arheološke ostatke znalo barem od polovine 19. st. Najstarija pisma poslao je grof Julius Janković, vlasnik daruvarskog posjeda, 1. siječnja 1851. iz Požege te 3. lipnja iste godine iz Daruvara, koje, zbog zanimljivosti, u cijelosti citiram:

U Daruvaru 3. lipnja 1851.

Gospodo! Na poziv Vaš, kojim ste me počastvovali, dostavljam sledeće stvari, kao mali prilog za društvo, koje si je izpitivanje domorodske dogodovštine za cel izabralo.

a) U maloj škatulji nahode se dobrosučuvani 4 komada srebrenih, i 13 komadah bakrenih i mednih rimskih novacah.

b) U većoj škatulji nalaze se 80 komadah bakrenih, ruinom iskvaritih, 42 komada prilično sačuvanih bakrenih – i 2 komada isto tako sačuvanih srebrnih rimskih novacah.

Svi ovi novci nadjeni su oko Daruvara i većinom u zidinama bivših rimskih toplicah „Thermae Jasovenses“ – koje zidine još i danas se vide nad sadašnjima toplicama Daruvarskima.

c) Opis ovieh starinah, koje se kod mene nalaze, i koje su u raznima zidinama, u popisu nasnačenom (nečitko).

d) Staro kiparičko delo: (nečitko) Silvan (nečitko) u 17 (nečitko).

Želeći da malenkosti ove slavnom Društvu na korist budu ostajem

Sluga pokorni

Julis Janković

Razmatrajući sačuvane reprezentativne arheološke nalaze, koji su svi nađeni slu-

čajno tijekom različitih zemljoradnji u 19. i početkom 20. st., okvirno se mogu predočiti upravni, urbani, društveni, etnički i duhovni aspekt života tadašnjeg naselja te stoga izdvojimo samo najvažnije spomenike:

1. Diatretni stakleni pehar za vino (*Vas diatretum Daruvarense*) pronađen 1795. g. u rimskoj kamenoj grobnici na obroncima Rimske šume, izrađen kao čaša u košarici u jednom komadu iz apalescentnog stakla, s izbočenim slovima FAVENTIB, danas u bečkom Kunsthistorisches Museum). Najveća produkcija takvih pehara razvijena je u vrijeme cara Konstantina (Schejbal, 2004., str. 113, sl. 20).
2. Četiri žrtvenika posvećena Silvanu i nimfama pronađena uz termalne izvore u Julijevom parku, koji ukazuju ne samo na štovanje Silvanove kultne zajednice i njegove epihorske korijene u duhovnom životu Jasa (Rendić-Miočević, 1980., str. 12-13; Rendić-Miočević, 1992., str. 24-25; Rendić-Miočević – Šegvić, 1998., str. 7-16), već i vjerojatno mjesto hrama posvećenog tom božanstvu.
3. Skulptura Jupitera pronađena u Julijevom parku (Schejbal, 2004., str. 111, sl. 11) te njemu posvećena četiri žrtvenika (*Iupiter Dolichenus*; Ibid., sl. 13), koji ukazuju na njegovanje važećeg carskog kulta, kao i na mogući položaj Jupiterovog hrama u naselju.
4. Kip Ikara iz reda panonskih statua istog ikonografskog prikaza 2. ili početka 3. st. (Pinterović, 1975., str. 149-150; Sanader, 2012., str. 106-107), pronađen 1952. g. na kopu nekadašnje ciglane.
5. Ploča u čast cara Gordijana III. (Brunšmid, 1911., str. 124, br. 746) i baza kipa njegove supruge Sabinije Tranquilline (Ibid., 126, br. 747), iskopani na nekadašnjoj livadi Rudolfa Kuneša 1907. g., za koje se pretpostavlja da su bili postavljeni na nekadašnjem forumu naselja.
6. Dijelovi brončane konjske skulpture u naravnoj veličini, pronađene 1878. g. kod kopanja jame za gašenje vapna u dvorištu ljekarnika Kuševića (danas zgrada daruvarskog kina), za koje se smatra da bi mogli pripadati jednom od carskih konjaničkih kipova postavljenih na forumu (Brunšmid, 1914., str. 257, br. 225).

Osim spomenutog izbora reprezentativnih slučajnih nalaza s užeg područja Daruvara, koji mogu osvijetliti približni karakter rimskih Akva Balisa, treba spomenuti i začetke sustavnijih istraživanja i dokumentiranja arheoloških nalaza započetih 1973. g. izgradnjom obiteljskih kuća na platou Stari Slavik, te 1984. g., prigodom izgradnje stambenog niza nekadašnjeg poduzeća „Dalit“. U dokumentaciji tadašnjeg Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Osijeka, koji je svojim djelovanjem

pokriva područje sve do rijeke Ilove, mogu se definirati pozicije pronalaska ostataka arhitekture i pokretnih nalaza (izdvajamo novac carice Faustine Junior, supruge cara Marka Aurelija iz 2. st., careva Proba, Maksimijana, Dioklecijana i Galijena iz 3. st. te Konstantina iz 4. st.). Zadnje zaštitno arheološko iskopavanje provedeno je 1994. g. na poziciji današnjeg ugostiteljskog objekta „Terasa“ (nekadašnji hotel „Arcadia“) te objekta „Ivanov dom“, oba u sklopu Julijeveg parka, koja su također zabilježila ostatke rimske arhitekture (Schejbal, 1994).

U sklopu projekta „+ Green Concept“ daruvarske Specijalne bolnice za medicinsku rehabilitaciju, provedenog 2011. i 2012. g. na području Julijeveg parka, primijenjenim geofizikalnim istraživanjima (georadarska, metoda geoelektričnog otpora i magnetna metoda) poduzeća „GEARH“ d.o.o. iz Maribora dodatno je utvrđeno postojanje arhitekture pod zemljom, koje treba dodatno arheološki istražiti.

Sva gore navedena saznanja bila su dobra podloga za početak sustavnih arheoloških istraživanja, koja od 2015. g. na dominantnom položaju Starog Slavika, uz veliku podršku Grada Daruvara, provodi Gradski muzej Bjelovar. Navedena lokacija izabrana je za početak istraživanja iz više razloga, a najvažniji je taj što je sama konfiguracija terena uz sjevernu stranu židovskog groblja, ustrojenog 1860. g. i zaštićenog spomenika kulture, ukazivala na postojanje pravilnih nasipa antropogene provenijencije, za koje je još Szabo 1905. g. (pismo Gj. Szabe ravnatelju Narodnog muzeja od 20. travnja 1905. g. u arhivu AMZ) – uzimajući i obzir tada još vidljive nadzemne ostatke arhitekture na Starom Slaviku – smatrao potencijalnim mjestom rimske ranocarske utvrde, a za tu lokaciju Schejbal pretpostavio da je mjesto rimskog logora građenog u dvije faze, koji je pak poslužio kao temelj srednjovjekovnoj utvrdi Kamengrad iz 15. st. (Schejbal, 2004., str. 116). Istovremeno, istraživanja su započeta i s južne strane groblja kako bi se utvrdilo postojanje i karakteristike ranije uočenog perimetralnog zida oko naselja (T I.).

Dosadašnji rezultati istraživanja (ukupno je otvoreno oko 400 m² lokaliteta na sjevernoj strani te oko 50 m² na južnoj strani od groblja) mogu se podijeliti u tri grupe: definiranje registriranog bedemskog sustava, početak definiranja pronađene rimske arhitekture te adekvatne laboratorijske analize na pokretnim i nepokretnim arheološkim nalazima.

Bedemski sustav na Starom Slaviku od početka je bio intrigantan. Naime, arhivski podaci o njemu, slučajni nalazi njegovih dijelova prigodom raznih zemljoradnji (tu uključujem i danas vidljivi dio između željezničke pruge i obronka brda) te konfiguracija terena na sjevernoj strani židovskog groblja prema današnjoj vodospremi poduzeća „Darkom“ upućivali su na sustav dvostrukih bedema s obrambenim jarkom između njih, ali bez mogućnosti vremenskog determiniranja. Uklanjanjem drveća te čišćenjem vegetacije i smeća na spomenutoj poziciji došlo se do spoznaje

Slika 1. Profil sjevernog kamenog bedema

Slika 2. Profil jarka između dviju tvorevina

da je svakako riječ o antropogenoj tvorevini pravokutnog oblika, s vidljivim dijelovima i uz pješačku stazu, koja vodi u podnožje brda, ali je tek skidanje slojeva arheološkom metodologijom pokazalo njihovu stvarnu strukturu.

Vanjska sjeverna konstrukcija (ona bliža vodospremi) u cijelosti je bila strukturirana od lomljenog pločastog kamena različitih dimenzija, koja je u svom podnožju ležala na ostacima rimske arhitekture te bila vrlo kompaktna (T II.). Da se u njenom podnožju nalazi arhitektura, ukazivale su velike površine bijele tvrde žbuke, koja je u sastavu imala smrvljenu ciglu. Istočni profil sonde pokazao je da se ta struktura proteže i dalje, prema današnjoj Vinogradskoj ulici, a pretpostavljeni obrambeni jarak između dvaju pretpostavljenih bedema samo je ispunjena zatrpana spomenutim lomljenim kamenom (T. III.).

Unutarnja konstrukcija (ona bliža groblju), za koju se u početku mislilo da je također bedem, u potpunosti je zemljana tvorevina, kojoj je – istina – hrbat prekriven tankim slojem pločastog kamena, ali je njen profil djelomično prošaran rimskim građevinskim slojem, koji se pruža prema groblju, odnosno prema jugu (T. IV.).

Iako su navedene antropogene tvorevine strukturno vrlo precizno definirane, veliki problem u njihovom tumačenju predstavlja apsolutni nedostatak bilo kakvih pokretnih arheoloških nalaza. Stoga o njihovom karakteru za sada možemo iznijeti samo sljedeće pretpostavke:

- sjeverna bedemska struktura od pločastog kamena nesumnjivo rimske provenijencije nastala je u vrijeme kasne antike, kada je već arhitektura, koja leži ispod njega, bila izvan svoje prvobitne funkcije, a služila je kao svojevrsno ojačanje određenog vojničkog kompleksa;
- spomenuta struktura nastala je u srednjovjekovnom razdoblju i mogla je biti dio čak i hipotetske utvrde Kamengrad, a rimska substrukcija (za nju se vjerojatno u srednjem vijeku još znalo) iskorištena je kao veliko ojačanje ukupne obrambene strukture;
- unutarnja zemljana struktura, koja u svom zapadnom dijelu pravokutno skreće pored groblja prema jugu, dio je srednjovjekovne obrambene strukture nastale na rimskoj osnovi;
- spomenuta zemljana struktura jednostavni je produkt radova kod pozicioniranja židovskog groblja 1860. g. (velika površina skinute zemlje te korištenje rimskog građevinskog materijala prigodom podizanja najstarijih nadgrobnih spomenika).

Drugi dio bedemskog kompleksa registriran je uz ogradu okućnice Jovana Radulovića, Frante Burjana 53; u pravcu sjevera nađen je dio vjerojatno perimetralnog zida, spomenutog na tlocrtu Gjüre Szabe iz 1905. g. i registriranog prigodom gradnje stambenih objekata „Dalita“ 1983. g. Profili sonde ukazuju da je riječ o istovrsnoj

stratigrafiji (u dnu ostaci arhitekture od velikog obrađenog kamena, iznad sloj većeg pločastog kamena), a antropogeni ostaci pružaju se u smjeru istočnog kuta sjevernije registriranog kompleksa, neposredno ispod kuće unutar groblja. Na ovom mjestu još nije definirana njihova širina, a za njihov karakter također vrijede gore iznesene pretpostavke (Sl. 3).

Slika 3. Ostaci vjerojatno perimetralnog zida naselja

Ipak, najvažniji produkt dosadašnjih arheoloških istraživanja konzistentna je i kompleksna monumentalna rimska građevinska struktura, otkrivena ispod bedema od pločastog kamena na sjevernoj strani groblja. Riječ je o arhitektonici, kojoj su trenutno utvrđene tri glavne sastavnice: masivni zid smjera istok-zapad, polukružna apsidalna forma prigradena uz njegov istočni dio te prostor na sjevernoj strani prema vodospremi na kojem su registrirani tragovi gradnje.

Masivni zid, do sada registrirane dužine od 18 m i širine 1,5 m, iako na prvi pogled izgleda kao jedinstvena cjelina, u samoj gradnji pokazuje određene različitosti. Temeljenje mu je ujednačeno: na samom dnu velike su riječne valutice (vjerojatno iz obližnjeg potoka Toplice) na koji je koso posložen temelj od velikog pločastog kamena (svojevrsni *opus mixtum*), a na njega je u istočnom dijelu – od nekadašnje površine tla – započeta gradnja vanjskih lica od velikih obrađenih pravokutnih kamenih blokova, dok u središnjem i zapadnom dijelu prevladava pločasti kamen različitih dimenzija (Sl. 4, T V.).

Slika 4. Temelj velikog zida

No ispuna između njih izaziva određene dvojbe. Na istočnom kraju zida (tamo gdje se nalazi apsida, o kojoj će kasnije biti više riječi) ispuna je od pločastog nepravilnog kamena zalivenog žbukom (Sl. 5), dok je središnji i zapadni dio nemarno izveden nabacivanjem nepravilnog kamena bez posebnog veziva (Sl. 6). Na zapadnom kraju zida registriran je i ostatak nekog nadzemnog prostora, djelomično sačuvanog u temeljima (Sl. 7) te novi, manji zid, koji se pravokutno veže na veliki i ima orijentaciju prema sjeveru (Sl. 8).

Slika 5. Istočni dio velikog zida

Slika 6. Središnji dio velikog zida

Slika 7. Ostaci nadzemne gradnje

Slika 8. Ostaci manjeg zida smjera sjever – jug

Druga važna sastavnica otkrivenog arhitektonskog kompleksa apsidalna je konstrukcija na istočnom kraju velikog zida (Sl. 9), čije je vanjsko lice građeno od pravilnih tesanih kamenih blokova, dok je unutrašnja strana relativno nemarno obrađena i u nadzemnom dijelu ožbukana. Na svom početku krakovi su uži, a u tjemenu forma je šira, dok je ispuna između dva lica zida sačinjena od većeg lomljenog kamenog materijala zalivenog žbukom.

Uz ovu apsidalnu konstrukciju vezana su dva vrlo važna podatka: prvo, ona je definitivno prislonjena uz veliki zid (niti na jednom mjestu po cijeloj njenoj visini nema vezivnih točaka sa zidom, Sl. 10), što ukazuje na različito vrijeme gradnje nje i zida. Drugo, od nje se prema zapadu u tri relativno pravilna reda proteže urušenje od velikog radijalnog kamenja vel. 45 x 55 x 65 cm, koje redom licem leži na zemlji. Uspoređujući način gradnje sačuvanog dijela apside *in situ* s navedenim kamenjem i prostorni doseg urušenja, može se zaključiti da je riječ o urušenom dijelu zida (plašta) arhitektonske forme u vidu polukružne kule, što pak ukazuje na mogućnost da je uistinu riječ o objektu moguće vojne namjene.

Prostor na sjevernoj strani arhitektonike prema današnjoj vodospremi treća je važna komponenta ovog kompleksa, a riječ je o dosta velikoj podlozi od riječnih valutica vezanih bijelom žbukom, u koju su umiješani komadići rimskih tegula. Površina je približno jednake apsolutne visine kao i temelj nadzemne konstrukcije na zapadnoj strani velikog zida te ukazuje na mogućnost da je riječ o osnovi nekadašnje hodne površine između zidova (možda dvorišta) na kojoj se gradilo. Što se tiče pod-

loge od bijele žbuke s ulomcima tegula, ona ukazuje ne samo na težnju za dodatnom čvrstoćom veziva, već i na mogućnost postojanja možebitne zidane konstrukcije od cigle, koja još uvijek na lokalitetu nije detektirana, a za koju podatke možemo naći u recentnim pisanim izvorima.

Slika 9. Apsidalna konstrukcija

Slika 10. Spoj apsida i velikog zida

Slika 11. Urušenje radijalnog kamenja

Što se pak tiče površine s južne strane arhitekture, prema židovskom groblju, prigodom uklanjanja zemljanog „bedema“, na njegovom središnjem dijelu, registrirana je velika površina kompaktne bijele žbuke s nešto razbacanog vapnenog kamena, koja se spušta prema jugu. Trenutno je riječ o zasebnoj tvorevini za koju još nije moguće odrediti njeno rasprostiranje, veličinu i funkciju.

Tijekom ove faze istraživanja učinjena je i analiza žbuke na otkrivenoj arhitekturi (laboratorij CEMTRA d.o.o. za kontrolu i ekološku zaštitu iz Zagreba), ne samo u cilju određivanja sastava materijala koji će biti upotrijebljen prigodom kasnijih konzervatorskih radova, već i zbog komparacije materijala s obližnjim kamenolomima, kako bi se utvrdilo približno porijeklo sirovine za gradnju.

Uzeti uzorci makroskopski pokazuju svijetlosivu do bijelu boju s crnim, blijedocrvenim i sivonarančastim zrnima i blijedim uklopcima grubog arenita do sitnog rudita, tvrdoće približno 1 do 2 po Mohs-u, heterogenu teksturu te sitno do grubo zrnatu strukturu s približno 50% zrna dimenzije grubog arenita (klastična sedimentna stijena, koja je nastala trošenjem starijih stijena – magmatskih, metamorfnih ili sedimentnih, pijesak i njegov vezani ekvivalent pješčenjak, čije su čestice promjera 0,06 do 2 mm) do sitnog rudita (krupnozrnasti klastični sedimenti).

Mikroskopska pak analiza žbuke polarizacijskim mikroskopom utvrdila je postojanje niza nepravilnih angularnih presjeka minerala i fragmenata stijena, koji tvo-

re polučvrsti agregat povezan vapnenim vezivom. Bojanje preparata s „Alizarin – red S“ dijelom je obojio uzorak crveno (tom metodom kalcit se oboji crveno, Fe-kalcit, ljubičastocrveno, Fe-dolomit plavozeleno, a dolomit ostaje neobojan).

Veće valutice u mikroskopskom preparatu su siliti do vrlo sitni pješčenjak izgrađen od sitnih, rijetko većih zrna kvarca, tinjčastih minerala te nešto opakih minerala i limonite. Ostali sastojci dimenzije arenita su kvarc, kvarcit, feldspat, opaki mineral te, rjeđe, fragmenti stijena (škriljevac, sitnozrni pješčenjak, eruptiv te vapnenac).

Što na kraju možemo reći kao zaključak dosadašnjih arheoloških istraživanja na lokalitetu Stari Slavik? Uzimajući u obzir sve prikupljene podatke, za sada možemo pretpostaviti da je riječ o dvije ili tri faze gradnje: dvije svakako pripadaju vremenu antike, što je najvidljivije na istočnom dijelu arhitekture. Naime, način gradnje velikog zida i njegov spoj sa apsidalnom konstrukcijom ukazuje da je apsida mlađa faza (nema vezivnih točaka, odnosno apsida je prislonjena na zid), a i sam veliki zid nešto je drugačije građen u svom zapadnom dijelu. Na istočnom dijelu registrirana je hodna površina između unutarnjih stranica zida od fino zaglađene podloge bijele žbuke, dok takve situacije na zapadnoj strani nema (ili je možda uništena). Zajednički nazivnik svih tih konstrukcija je ipak karakteristična rimska bijela žbuka, način obrade kamena i njegova istovrsnost. Eventualna treća faza gradnje, ona srednjovjekovna, možda bi se mogla tražiti na zapadnom dijelu arhitektonike, budući je u tom dijelu nađeno nešto tipične srednjovjekovne keramike radene na kolu, ali keramika, koju bismo mogli pripisati rimskom periodu, za sada nije nađena.

Obzirom na cjelokupni areal nekadašnjih Aquae Balissae, do sada istražena površina je previše mala za donošenje dalekosežnijih zaključaka o karakteru otkrivene rimske arhitekture te moguću usporedbu sa sličnim građevinama nekadašnje provincije Panonije (ili šire). Dio nje je uništen recentnim radnjama, a veliki njen dio tek treba istražiti. Obzirom na nedostatak komparativnog pokretnog arheološkog materijala, nemoguće ju je i vremenski odrediti, osim grubo smjestiti između 2. i 4. st., kakav je i karakter pronađenih recentnih slučajnih nalaza.

Oprez, kojeg iskazujem u tumačenju vrednovanja rimske arhitekture otkrivene sustavnim arheološkim istraživanjima na daruvarskom Starom Slaviku, svakako treba primijeniti i pri vrednovanju mnogobrojnih recentnih pokretnih nalaza s područja grada Daruvara, koji su zbog raznih razloga (najčešće epigrafskih i ikonografskih) pripisivani tom povijesnom razdoblju. Eklatantni primjer je ansambl kamene krstionice i stupa pohranjenih u Gradskom muzeju Bjelovar (Sl. 12), koji su vrlo zanimljivi zbog svojih reljefnih ranokršćanskih motiva (zečevi i rajske ptice, koji piju s izvora života, vegetabilni motivi). U literaturi se oni ili nedvojbeno pripisuju razdoblju ranog kršćanstva (Schejbal 2004, 118, Sl. 25 a, b, 26) ili se oprezno razmatraju opcije njihove drugačije interpretacije obzirom na mogućnost drugog zemljo-

pisnog porijekla te korištenje ikonografije kao predloška vremenski kasnije kopije ili svojevrsnog „suvenira“ (Goss – Vicelja, 2005).

Da bi se odgovorilo na te dvojbe, provedena je mikroskopska analiza kamene strukture navedenih predmeta (M. Belak, Hrvatski geološki institut), a rezultati analize su sljedeći:

Stijena je izgrađena od mikritnog kalcita sturkturnog tipa madston (*mudstone*) masivne teksture, koja je samo u pojedinim dijelovima tanko laminirana. U mikritnoj osnovi su rijetke ljušturice ostrakoda, te poneki presjek *Decastronema* (*Aeolisaccus*) i zelene alge *Thaumatoporella*. Ukupna fosilna zajednica ukazuje na gornjokrednu starost vapnenca, kojeg nalazimo u širem jadranskom području Hrvatske i na talijanskom Apeninskom poluotoku. Stijena nije karakteristična za područje sjeverne Hrvatske, kao ni za vapnenačke Alpe, te se može pretpostaviti da su krstionica i stup doneseni iz jadranskog dijela Hrvatske ili Italije. O drugim aspektima tih predmeta možemo i dalje samo nagađati i o njima raspravljati.

Slika 12. Kameni ansambl s ranokršćanskim motivima

Dakle, rimski Daruvar polako počinje otkrivati svoje tajne, a to će svako pridonijeti ne samo kulturno-povijesnom vrednovanju ovog područja u svim njegovim sastavnicama, već i u njegovom edukativnom, turističkom i inom korištenju u svakodnevnom životu današnjih generacija.

Slika 13. Pogled na lokalitet

Bibliografija

1. Alföldy, G. (1964), Municipium Iasorum. U: *Archaeologiai Értesítő*, vol. 91, Budapest, str., 218.–221.
2. Blašković, A. (1794), *Historia Universalis Illyrici ab ultima gentis et nominis memoria*, I – IV, Zagreb.
3. Brunšmid, J. (1911), Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu. *Vjesnik Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu*, n.s., vol. 11, str. 61-144.
4. Brunšmid, J. (1914), Antikni figuralni bronsani predmeti u hrvatskom narodnom muzeju u Zagrebu. *Vjesnik Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu*, n.s., vol. 13, str. 207-268.
5. *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin.
6. Csaplovics, J. (1819), *Slavonien und zum Theil Croatien*, vol. 1-2, Pešta.
7. Goss, V. P.; Vicolja, M. (2005), Fragments from Daruvar in The City Museum of Bjelovar. U: *Peristil – zbornik radova za povijest umjetnosti*, vol. 48, br. 1, Zagreb, str. 19-31.
8. Jakovljević, G. (2012), *Registar arheoloških nalaza i nalazišta Bjelovarsko-bilogorske županije*. Bjelovar: Gradski muzej.
9. Kovačić, M.; Perica, R. (1998), Stupanj korištenja geotermalnih voda u Republici Hrvatskoj. *Geotermalne vode*, str. 355-361.
10. Kukuljević, I. (1873), Panonija Rimska. *Rad JAZU*, br. 22, Zagreb, str. 87-157.
11. Mayer, A. (1935), Iasi. *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, vol. 16, str. 6-82.
12. Minichreiter, K. (1992), *Starčevačka kultura u sjevernoj Hrvatskoj*. Zagreb.
13. Mócsy, A. (1962), Pannonia. U: *Real – Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Suppl. IX, Stuttgart, str. 516-776.

14. Pavić, A. (1852), Odgovor na pitanja stavljena po društvu. *Arhiv za povijesnicu Jugoslavensku*, vol. II, Zagreb, str. 339-344.
15. Pinde, M.; Parthey, Godine (1860), *Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum*. Berlin.
16. Pinterović, D. (1975), Nepoznata Slavonija. U: *Osječki zbornik*, 14.–15, Osijek, str. 123-166.
17. Plinius (2004), „Naturalis historia“, vol. III. Split: Književni krug, str. 147.
18. Póczy, K. (1980), Pannonian Cities. U: *Archaeology*. Budapest – Lexington, str. 239-274.
19. Claudii Ptolomaei Geographia, Quinta Europae Tabula, 23.
20. Rendić-Miočević, D. (1980), Neki ikonografski i onomastički aspekti Silvanove „panonsko-iliričke“ kultne zajednice. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., sv. XII-XIII, str. 105-120.
21. Rendić-Miočević, D. (1992), O akvajasejskoj epigrafskoj baštini i o posebnostima njenih kulturnih dedikacija. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., sv. XXIV-XXV, str. 67-76.
22. Rendić-Miočević, D.; Šegvić, M. (1998), Religions and Cults in South Pannonian Regions, U: *Religions and Cults in Pannonia*, Exhibition Catalogue, Székesfehérvár, str. 7-16.
23. Sanader, M. (2012), Uz skulpturu Ikara iz Daruvara. U: *Opvscvla archaeologica*, 36, Zagreb, str. 105-142.
24. Schejbal, B. (1994), Zaštitna arheološka istraživanja u Daruvaru 1994. godine. *Vrela – glasilo Ogranka Matice hrvatske Daruvar*, br. 4-5, str. 9-10.
25. Schejbal, B. (2003), Prilog rekonstrukciji rimskih komunikacija na jaškom municipalnom teritoriju. *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, sv. 21, Zagreb, str. 95-120.
26. Schejbal, B. (2003), Nova razmatranja o Aquae Balissae i narodu Jaza. U: *Opvscvla archaeologica*, 27, Zagreb, str. 393-416.
27. Schejbal, B. (2004), Municipium Iasorum – Aquae Balissae. U: *Situla – razprave Narodnega muzeja Slovenije*, vol. 42, Ljubljana, str. 99-129.
28. Szabo, Gj. (1934), Iz prošlosti Daruvara i okolice. *Narodna starina*, br. 28, Zagreb, str. 79-98.
29. Taube, F. W. (1777), *Historische und geographische Beschreibung des Koenigreiches Slavonien und des Herzogthums Syrmien*. Leipzig.
30. Wilkes, J. J. (1992), *Illyrians*. Oxford – Cambridge.

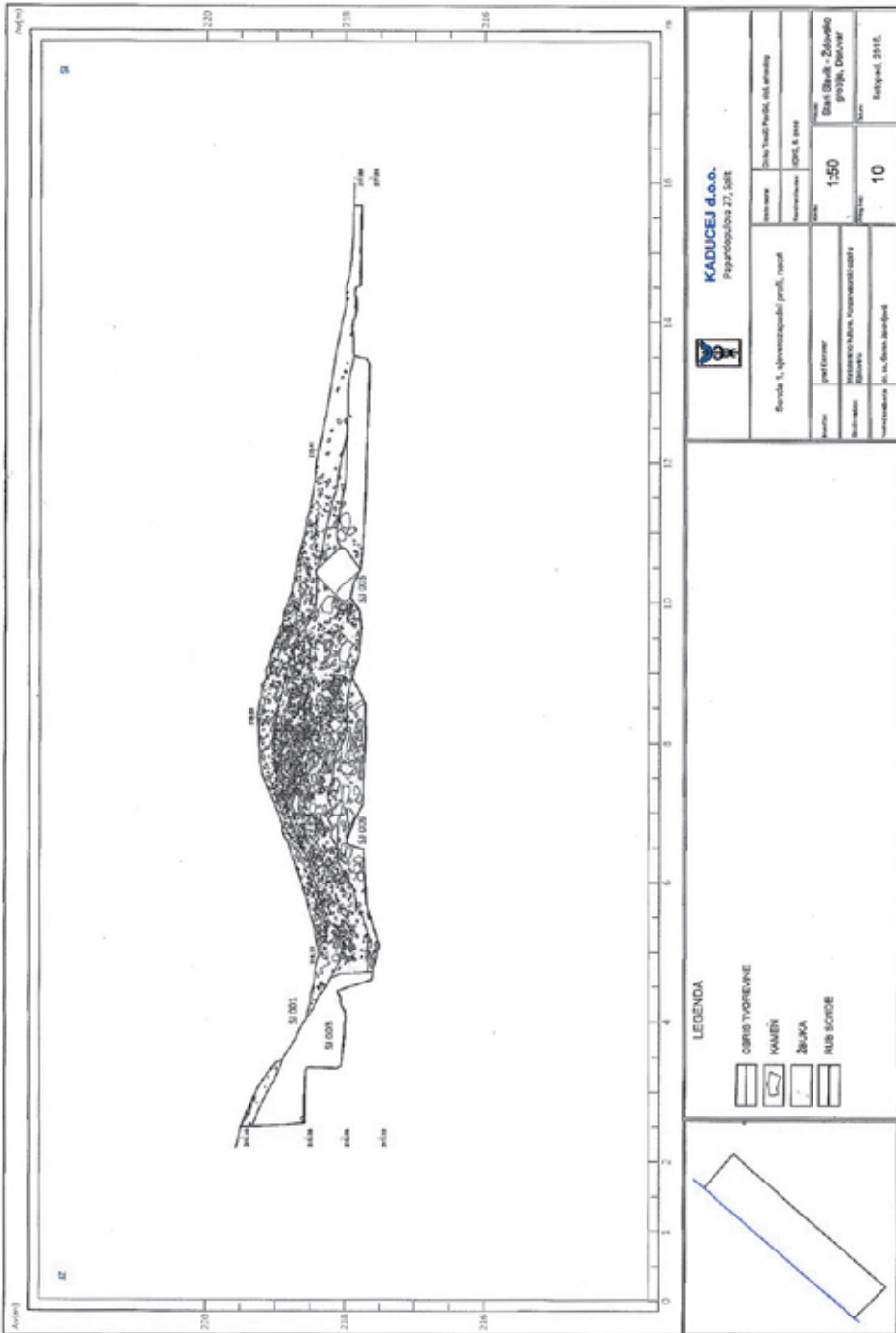
Roman Daruvar in the Light of the Newest Archaeological Research

Summary

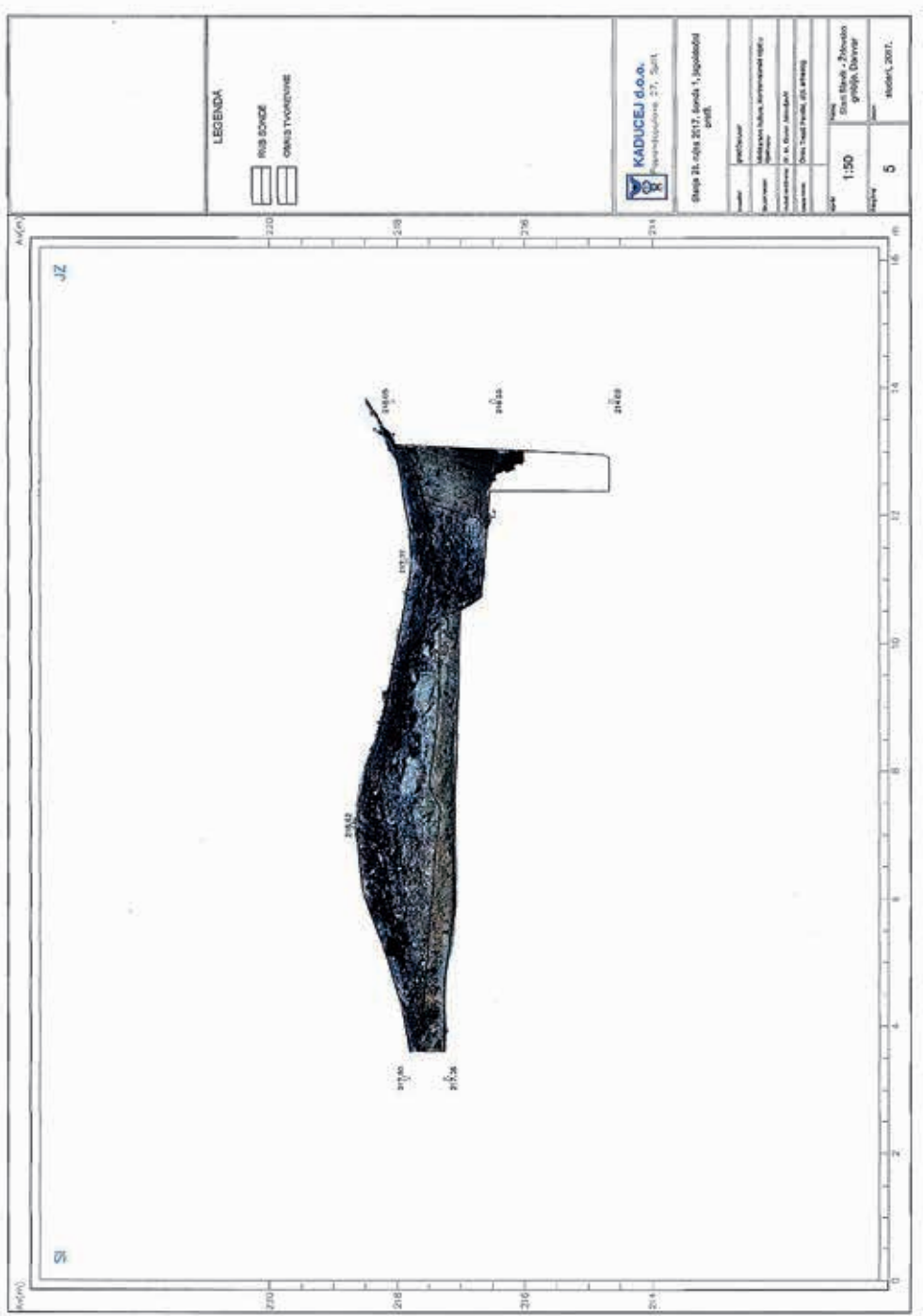
The development and raster of Roman settlement with *lasic substratum*, situated at the very important strategic position of the present Daruvar, which had reached municipal status, has due to lack of systematic archaeological research remained completely unknown. However, on the basis of random representative finds, it may be concluded that it consisted of three main parts: civic settlement on the slopes of the Stari Slavik hill, balneological part with a temple in the area of the present Julius' park, and forum on the location of the present central square. Remains of Roman architecture – probably of a facility serving a military purpose, as well as remains of perimetral wall that encircled the entire settlement were for the first time recorded as a result of systematic archaeological research conducted by the Bjelovar Home Museum in the area around Jewish cemetery on the location of Stari Slavik. At least three building phases have been established, and certain geological analyses of immovable and movable finds have been conducted in order for their age and the origin of the building material to be determined.

Keywords: *lasi*; *Aquae Balissae*; Stari Slavik; Roman architecture.

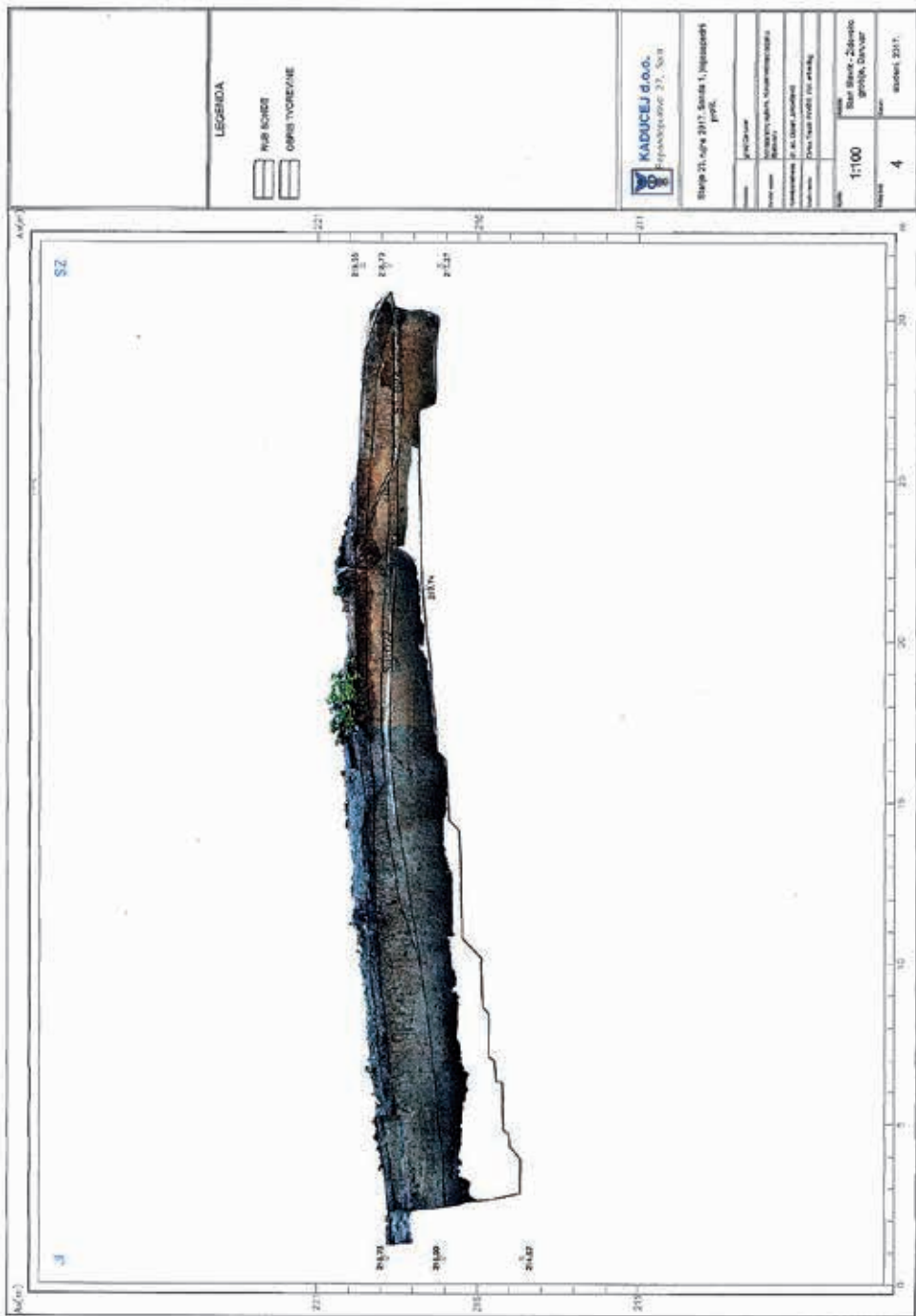
Dr. sc. Goran Jakovljević
Gradski muzej Bjelovar
Trg Eugena Kvaternika 1, HR – 43000 Bjelovar
goran.gmb@gmail.com

T. II. – profil sjevernog kamenog bedema

T. III. – istočni profil sonde s kamenim bedemom

T. IV. – struktura unutarne zemljane tvorevine

